आयुर्वेद – खंड १७ : मज्जासंस्थेचे विकार – १

निद्रानाश, डोकेदुखी, मूर्च्छा आदी विकारांवर आयुर्वेदीय उपचार

मनोगत

मज्जासंस्था ही शरीरातील सर्वांत उन्नत संस्था आणि मेंदू हा सर्वांत उन्नत अवयव आहे. मेंदू हे मनाचे अधिष्ठान आहे आणि मन हे मेंदू अन् मज्जासंस्था यांच्या माध्यमातून सर्व शरिरावर नियंत्रण ठेवते. मन, मेंदू आणि शरीर हे संघटित रितीने कार्य करतात. मनाचा मेंदू आणि शरीर यांवर आणि शरिराचा मन आणि मेंदू यांवर सतत परिणाम होत असतो. हा परिणाम वायु तन्मात्रेतून, तसेच वाताच्या माध्यमातून होत असतो; म्हणून आयुर्वेदात मन आणि मज्जासंस्था यांच्या विकारांना वातव्याधींत अंतर्भूत केले आहे. वातव्याधींत मनाचे, मेंदूचे, मज्जारज्जूचे, मज्जातंतूंचे आणि स्नायूंचे विकार येतात.

आजकाल हृदय, मूत्रपिंड, यकृत् यांसारखे अवयव कार्यहीन झाले, तर अपघातात मेलेल्या किंवा एकाएकी मरण पावलेल्या व्यक्तीचा निरोगी अवयव रोग्याच्या शरिरात घालून कार्यरत करता येतो; पण मेंदूच्या संदर्भात तेही शक्य नाही; कारण मज्जातंतूंचे जाळे सर्व शरीरभर पसरलेले असते आणि चुकून कधीकाळी मेंदू पालटता येणे शक्य झाले, तर ज्या व्यक्तीचा मेंदू रोग्यास दिला असेल, त्या व्यक्तीचे मनही मेंदूसह रोग्याच्या शरिराचा ताबा घेईल. त्याचे व्यक्तीमत्त्व अन् आठवणी दुसऱ्याच्या रहातील.

या ग्रंथात डोकेदुखी, निद्रानाश, मूर्च्छा, वेड लागणे आदी मज्जासंस्थेच्या विकारांचे शास्त्रीय विवेचन आणि त्यांवरील आयुर्वेदीय उपचार दिले आहेत.

हा ग्रंथ वैद्यकीय विद्यार्थी, वैद्य अन् डॉक्टर यांना, तसेच सर्वांनाच उपयोगी आहे. सर्वांनीच आपले मन आणि मज्जासंस्था विकारमुक्त करून आरोग्यसंपन्न जीवन जगावे, हीच परमेश्‍वराजवळ मनःपूर्वक प्रार्थना ! – **लेखक**

अनुक्रमणिका

卐 आध्यात्मिक परिभाषेतील वैशिष्ट्यपूर्ण प्रस्तावना ! १४

卐 मनोगत १७

प्रकरण १ : मानवी मन व शरीर यांचे संबंध व निर्मिति १८

१. निर्मितीसंदर्भात दर्शन शास्त्रांचे विचार १८

२. मन, मज्जासंस्था व वातव्याधी २०

३. सर्वनियामक वायु २२

४. मज्जाधातु २३

५. निरनिराळ्या रोगांत मज्जाधातु दुष्ट झाल्याची लक्षणे २४

६. मज्जेला हितकर आहार २५

७. मज्जेला हितकर औषधे २५

प्रकरण २ : वातव्याधी – मज्जासंस्थेचे विकार व पंचप्राणांची कार्ये २६

१. पाच अवस्थांतील वायू २६

२. वायूचे गुण व कार्य २६

३. पाच प्राणांची कार्ये २७

४. वातविकारांतील लक्षणे २८

५. वातविकारांची कारणे २९

६. आध्यात्मिक कारणे ३०

७. साध्यासाध्यता ३१

८. वातव्याधि – चिकित्सासूत्रे ३१

९. वातशामक आहार ३३

१०. औषधी उपचार		११. औषधीसिद्ध तूप		३४

१२. औषधीसिद्ध तेल		१३. गुग्गुळकल्प		३५

१४. वातव्याधीमध्ये उपयोगी चूर्णे		३८

१५. वातव्याधिनाशक बस्ति		३९

१६. वातव्याधीत उपयोगी काढे		३९

१७. वातव्याधिनाशक रसौषधी		१८. शुद्ध वातरोगांवर		३९

१९. पित्तप्रधान वातरोगांवर		४०

२०. कफप्रधान वातरोगांवर		४०

२१. रसायनयोग		४०

प्रकरण ३ : बुद्धि		४१

१. बुद्धीची निर्मिति		२. बुद्धि म्हणजे काय ?		४१

३. बुद्धिमत्ता कशावर अवलंबून असते ?		४१

४. बुद्धिमत्तेवर आहाराचा काय परिणाम होतो ?		४२

५. मुलांच्या बुद्धीचे मोजमापन कसे करतात ?		४३

६. बुद्ध्यांक-कसोटीच्या मर्यादा कोणत्या ?		४४

७. बुद्ध्यांक समजून घेण्याचे फायदे कोणते ?		४४

८. मंदबुद्धीची कारणे		४५

९. मंदबुद्धीच्या काही मुलांत आढळणारी शारीरिक लक्षणे		४७

१०. मंदबुद्धीच्या मुलांचे भवितव्य सांगता येते का ?		४८

११. मूल मंदबुद्धीचे होऊ नये यासाठी काय करावे ?		४८

१२. मंदबुद्धीच्या मुलांची काळजी कशी घ्यावी ?		५०

निद्रानाश, डोकेदुखी, मूर्च्छा आदी विकारांवर आयुर्वेदीय उपचार ११

१३. बुद्धिमांद्य – आयुर्वेदीय औषधे ५१

१४. बुद्धिमांद्य – दैवी चिकित्सा ५२

प्रकरण ४ : डाऊन सिंड्रोम (मंगोलिझम) ५४

१. डाऊन सिंड्रोम ५४

२. उशिराने लग्न करावे का ? ३. उपचार ५५

४. प्रतिबंध ५६

प्रकरण ५ : शिरोरोग (डोकेदुखी) ५७

१. डोकेदुखी २. डोकेदुखीची कारणे ५७

३. जीर्ण व वाढत जाणारी डोकेदुखी ६०

४. अर्धशिशी (मायग्रेन) ६१

५. डोकेदुखी – आयुर्वेदीय कारणे व उपचार ६२

६. डोकेदुखीचे प्रकार ७. वातज डोकेदुखी ६२

८. अर्धशिशी (आयुर्वेदीय संकल्पना) ६३

९. पित्तज शिरोरोग १०. कफज शिरोरोग ६४

११. त्रिदोषज शिरोरोग ६६

१२. सूर्यावर्त ६७

१३. शिरोरोग – पथ्य ६८

१४. शिरोरोग – दैवी चिकित्सा ६८

प्रकरण ६ : झोप, निद्रानाश व स्वप्न ६९

१. झोप – निद्रा २. निद्रेचे प्रकार ६९

३. निद्रानाशाची कारणे ४. निद्रानाशावर उपाय ७२

५. अतिनिद्रेची चिकित्सा ७३

६. झोपेसंबंधी कोणते विधीनिषेध पाळावेत ? ७४

७. झोप आणि समाधि ८. स्वप्न ७५

९. स्वप्नप्रकार १०. उपचार ७७

प्रकरण ७ : अतत्वाभिनिवेश, प्रलाप, मदात्यय, भ्रम, तंद्रा ७९

१. अतत्वाभिनिवेश २. प्रलाप ७९

३. मदात्यय ४. भ्रम ८०

५. तंद्रा ८१

प्रकरण ८ : उन्माद – वेड ८३

१. उन्मादाची कारणे ८३

२. उन्मादाची पूर्वलक्षणे ८३

३. उन्मादाची लक्षणे ४. उपचार ८४

५. पथ्यापथ्य ८५

६. कर्मविपाक व दैवी चिकित्सा ८६

प्रकरण ९ : मूर्च्छा ८७

१. मूर्च्छा येण्याची कारणे २. प्रतिबंधक उपाय ८७

३. चिकित्सा – उपचार ४. आहार ८९

प्रकरण १० : मुलांचे रडणे ९२

१. रडण्याचे प्रकार २. रडण्याचे प्रमाण ९२

३. रडण्याची कारणे ४. उपचार ९२

५. काही लहान मुले संध्याकाळच्या वेळी निष्कारण का रडतात ? ९६

निद्रानाश, डोकेदुखी, मूर्च्छा आदी विकारांवर आयुर्वेदीय उपचार ९३

प्रकरण ११ : हिस्टेरिया ९७

१. हिस्टेरिया २. अपस्मार व हिस्टेरिया यांमधील फरक ९७

३. उपचार ४. प्रतिबंध १००

प्रकरण १२ : डोक्यात पाणी होणे – हायड्रोसेफॅलस १०३

१. व्याख्या १०३

२. मेंदूच्या पोकळीत तयार होणाऱ्या द्रवाचे (सी.एस्.एफ्.) चलनवलन १०३

३. सी.एस्.एफ्.चे कार्य १०५

४. कारणे ५. तपासणी १०५

६. उपाययोजना ७. साध्यासाध्यता १०६

प्रकरण १३ : मेनिंगोमायेलोसील १०७

१. मेनिंगोमायेलोसील १०७

२. शस्त्रक्रियेने होणाऱ्या फायद्यांच्या मर्यादा १०८

प्रकरण १४ : सेरेब्रल पाल्सी १०९

१. सेरेब्रल पाल्सी २. लक्षणे १०९

३. प्रतिबंध ४. उपचार १११

टीप : ग्रंथात काही सूत्रांच्या शेवटी मराठी किंवा इंग्रजी संकेतांक केवळ कार्यालयीन सोयीसाठी दिले आहेत.

> प्रस्तुत ग्रंथात ठिकठिकाणी दिलेले काढे, घृत (औषधसिद्ध तूप), वटी (गोळ्या) इत्यादी औषधी कल्प कसे बनवावेत, यासंबंधीची सविस्तर माहिती सनातनचा ग्रंथ ‘औषधशास्त्राची मूलतत्त्वे आणि औषधनिर्मिती’ यात दिली आहे.